

UPYTĖS PAVIETAS TVANO METU (1654–1661 METAIS)

Dr. Elmantas Meilus

Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija

Po įspūdingų 1654 m. pradėtos agresijos prieš Lenkijos ir Lietuvos valstybę laimėjimų, 1655 m. vasarą, Maskvos valstybė planavo užimti likusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalį ir net žygiuoti į Varšuvą¹. Su savo valdovu, caru Aleksejumi Michailovičiumi armijos priešakyje jie priartėjo prie lietuviškų žemių, tai yra prie Vilniaus vaivadijos, ir 1655 m. rugpjūčio 8 d. maskvėnai užémė Vilnių. Maždaug po savaitės ar dešimties dienų maskvėnai dar užémė Kauną, vėliau Gardiną, bet toliau į vakarus jau nebepasislinko, nes iš kitos pusės auką puolė draskyti kitas agresorius – Švedija, ir Maskva, tuo metu bijodama su ja konfliktuoti, sustojo maždaug ties Neries ir Šventosios linija. Taip ir liko Maskvos neužimta Žemaitija, Upytės pavietas, didžioji dalis Ukmergės ir Breslaujos pavietų bei Kauno pavieto šiaurinė dalis, kur maždaug iki 1656 m. vidurio įsitvirtino švedai.

Viena svarbiausių priežasčių, išprovokavusių Švediją užpulti Lenkijos ir Lietuvos valstybę, buvo siekis sustabdyti Rusijos judėjimą į vakarus, tai yra, kad ji viena nesunaikintų šios valstybės ir neįsitvirtintų Baltijos pakrantėje². Abu agresoriai stengėsi įvairiais pažadais patraukti į savo pusę užimtų teritorijų šlektas bei kitus gyventojus. Švedai norėjo, kad maskvėnų nespėta užimti Lietuvos dalis savanoriškai priimtu švedų protektoratą, nes manė, jog tai palengvins būsimas derybas su rusais. Todėl jie daug žadėjo – ir religinių bei šlektiškų laisvių išsaugojimą, ir teises bei valdas, o kas priešinsis, tai su juo bus

¹ Флоря, Б. Н. *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*. Москва: «Индрик», 2010, p. 13.

² Мальцев, А. Н. *Россия и Белоруссия в середине XVII века*. Москва, 1974, p. 107; Bobiatyński, K. *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*. Zabrze: Infotedicions, 2004, p. 228–229; Флоря, Б. Н. *Русское государство...*, p. 19.

elgiamasi kaip su priešu³. Panašiai bandė elgtis ir rusai 1655 m. užimtų vakarinių LDK žemių atžvilgiu ir tai gan ryškiai kontrastavo su jų griežta politika metais anksčiau užimtų rytinių žemių atžvilgiu⁴. Toks rusų elgesys buvo paskatintas jų baimės, kad realiai prieš juos nesusivienytų švedai su lietuviais ir net lenkais. Todėl caro nurodymu į šias lietuviškas žemes buvo siunčiami emisarai, jie turėjo įvairiais pažadais į Maskvos pusę traukti tiek paprastų šlektų mases, tiek lietuvių kilmungosius bei pareigūnus⁵.

1654 m. prasidėjus Maskvos valstybės agresijai, LDK pavietų seimeliai priimdavo sprendimus arba patiemis pavieto šlektoms rinktis į visuotinį šaukimą, arba mokėti papildomus mokesčius ir už surinktus pinigus samdyti karius. Kaip nurodo Antanas Tyla, Upytės pavietas nutarė surinkti po 45 auksinus nuo valako ir pasamdyti 150 karių vėliavą⁶. Deja, Upytės pavietas neskubėjo rinkti visos valstybės prisiumtų padūmės mokesčių, nors 1654 ir 1655 m. dar nekentėjo nuo jokių karo veiksmų, bet minimas tarp didžiausias nepriemokas likusių skoloje pavietų⁷. 1655 m. vasaros pradžioje, paaiškėjus, kad švedai ruo-

³ Kotljarchuk, A. *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*. Södertörns högskola, 2006; naudojausi: Катлярчук, А. У ценю Польшчы і Pacei. Вялікае Княства Літоускае і Швецыя у часе ўзурпейскага краізісу сярэдзіны XVII ст. [Мінск]: ARCHE, 2009, p. 103–104.

⁴ Kossarzecki, K. Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresie załamania Rzeczypospolitej przełomu 1655 i 1656 roku. *Fasciculi Historici Novi*, t. 8: *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, pod red. M. Nagielskiego. Warszawa: Widawnictwo DIG, 2007, p. 281.

⁵ Заборовский, Л. В. *Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.). Документы, исследование*. Москва: «Наука», 1994, p. 25, 40–42, 56–61, 79–84, 101–103, 110–111; XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai, t. 2: 1655–1661 m. rusų okupacijės valdžios Lietuvoje dokumentai, sud. E. Meilus. Vilnius: LII leidykla, 2011 (toliau – MOLŠ), p. 143, nr. 39, p. 153–154, nr. 48.

⁶ Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2010, p. 154–155.

⁷ *Ten pat*, p. 157–158, 162–163.

šiasi Daugpilio puolimui, pavėluotai buvo duotas nurodymas Upytės, Vilkmergės ir aplinkinių pavietų šlėktoms rinktis į visuotinį šaukimą, bet liepos 11 d. Daugpilio tvirtovė pasidavė švedams⁸.

LDK didžiajam etmonui ir Vilniaus vaivadai, kunigaikščiui Jonušui Radvilai su kariuomenės likučiais pasitraukus nuo Vilniaus, 1655 m. rugpjūčio 14–17 d. Josvainiuose susirinko Žemaitijos, Upytės ir Vilkmergės pavietų visuotinio šaukimo šlėktos, čia nemažai Upytės pavieto pareigūnų ir šlėktų pasirašė po garsiąja Josvainių deklaracija dėl LDK unijos su Švedija, o vėliau (1655 m. spalio 15–20 d.) Kėdainiuose ir tos unijos aktą pasirašė⁹. 1655 m. spalio 23 d. švedų nurodymu Kėdainiuose buvo sudaryta jų užimtų pavietų atstovų (po tris nuo kiekvieno pavieto, Upytei atstovavo Upytės žemės teismo teisėjas Povilas Marcinkevičius, Vladislovas Sicinskis ir Upytės pavieto iždininkas Mykolas Kazimieras Volminskis) tarsi legitimi valdžios struktūra – taryba, turėjusi tarpininkauti tarp švedų ir vietinių žmonių¹⁰. Buvo sudaryta ir mokesčių rinkimo komisija, nuo Upytės pavieto į ją įėjo Konstantinas Sologubas-Davojna¹¹.

1655 m. rugpjūčio mėnesį iš Livonijos atžygiavusios pagrindinės švedų pajėgos įsikūrė prie Nemunėlio Radviliškio, rugsėjo 10 d. persikėlė prie Pasvalio (apie 7000 karių), o iš čia spalio mėnesį per Žemaitiją patraukė Nemuno link ir toliau į Lenkiją¹². 1655–1656 m. žie-

⁸ Федорук, Я. *Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття*. Київ: Видавничий дім «Киево – Могилянська академія», 2011, р. 124.

⁹ Šapoka, A. *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*. Vilnius: Mokslas, 1990, p. 73–74, 111–112; pasirašiusius šlėktas iš Upytės pavieto žr.: *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowania krółów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, opracował Henryk Lulewicz. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009, p. 283–286, 296–342; Катлярчук, А. У ценю Польщы і Pacei..., p. 111–112, 133–134.

¹⁰ Šapoka, A. *1655 metų...*, p. 117; Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją 1656 m. *Lietuvos TSR Mokslo Akademijos darbai*, A serija, nr. 4 (57), Vilnius: Mokslas, 1976, p. 62–63; Катлярчук, А. У ценю Польщы і Pacei..., p. 145–148.

¹¹ Катлярчук, А. У ценю Польщы і Pacei..., p. 150.

¹² Šapoka, A. *1655 metų...*, p. 79, 84, 97–98; Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 64; t. p. žr.: Dundulis, B. *Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII–XVIII a.* Vilnius: Mokslas, 1977, p. 47, 53–54; Катлярчук, А. У ценю Польщы і Pacei..., p. 127–128.

mą Lietuvoje likę 2050 švedų raitelių, 560 dragūnų ir 910 pėstininkų (32 būriai Žemaitijoje, 12 – Vilkmergės, 10 – Upytės, 9 – Breslaujos ir 8 – Kauno pavietuose)¹³. Bet 1656 m. balandžio mėnesį karių skaičius padidintas iki 8040 ir 124 būrių, jie pagal Šiauliųose įsikūrusio švedų kariuomenės štabo nurodymus buvo išdėstyti įvairiose Žemaitijos (96 vėliavos), Upytės (14 vėliavų – Gulbinuose (160 karių), Pasvalyje (60), Subačiuje (80), Šimonyse (60); Žeimelyje (40), Vabalinke, Biržuose, Panevėžyje ir Ramygaloje), Ukmergės (16 vėliavų) ir Brėslaujos (26 vėliavos) vietovėse¹⁴. Nors švedų vadovybė nurodė kariuomenę išdėstyti taip, kad pavojaus atveju būtų galima greitai sutelkti, bet dažnai 5–6 kareiviai buvo apgyvendinami 30–50 kiemu kaimuose, kur jų nekontroliavo karininkai ir kur jie galėjo savivaliauti¹⁵. Biržai, kur buvo gabenamos atsargos iš Upytės ir Vilkmergės pavietų, buvo svarbiausias, patogiausias ir saugiausias švedų atsparos punktas Lietuvoje¹⁶. Švedai savo įgulas pirmiausia stengėsi įkurdinti protestantiškuose miesteliuose (švedų užimtose teritorijose buvo 70 iš 100 LDK protestantų bažnyčių), nors tai ir kėlė vietinių gyventojų nepasitenkinimą, pvz., Nemunėlio Radviliškyje ir Biržuose buvo didžiausios jų įgulos¹⁷.

Nei Kėdainių unija, nei švedų elgesys užimtose ir pasidavusiose žemėse nesukėlė gyventojų entuziazmo ir nepatraukė jų į Švedijos pusę. J. Radvila išdavinėjo raštus, turėjusius, remiantis švedų protekcija, apsaugoti dar laisvas teritorijas nuo maskvėnų atakų¹⁸. Gyventojai turėjo išmaitinti jų namuose įkurdintus švedų karius, o tie dar rinko kontribucijas ir plėšikavo. Nepakeliami mokesčiai ir švedų kariškių savivaliavimas buvo pagrindinės priežastys, kėlusios visų gyventojų (šlektų, dvasininkų, valstiečių) nepasitenkinimą¹⁹. Gyventojai

¹³ Катлярчук, А. У ценю Польшчы і Pacei..., p. 148.

¹⁴ Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 64–65; Dundulis, B. Švedų feodalų..., p. 60; Катлярчук, А. У ценю Польшчы і Pacei..., p. 148, 185 (žemél.); A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p.172.

¹⁵ Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 65.

¹⁶ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 152.

¹⁷ Катлярчук, А. У ценю Польшчы і Pacei..., p. 154–155.

¹⁸ Kossarzecki, K. Szlachta litewska..., p. 282.

¹⁹ Dundulis, B. Švedų feodalų..., p. 52, 64–65.

iš pradžių rašė pavienius skundus, o paskui kolektyvinius, taip pat ir iš Uptytės pavieto, o jiems priiminėti Raseiniuose ir Panevėžyje buvo pa-skirti specialūs švedų atstovai²⁰. Bet tai mažai padėjo, 1655 m. gruodžio 23 d. Delagardis minėjo, kad Uptytės pavieto mokesčių rinkėjai igno-ravo švedų atsiųstą mokesčių inspektoriją ir neleido jam rinkti mokes-čių²¹. Štai 1656 m. vasario pradžioje Uptytės pavieto šlėktos iš seimelio Biržuose siuntė pavieto maršalką Jeronimą Puziną su skundai pas švedus²². Atsakydamas Delagardis aiškino, kad nuo švedų įžengimo į Lietuvą surinktas neaiškus kiekis mokesčių ir maisto, todėl siūląs patiemis šlėktoms vietose tai sutvarkyti. O norėdamas kompensuoti Tarybos neveiklumą, jis pasiūlė iki 1656 m. balandžio kiekvienam pavietui susirinkti į seimelius, kad su atsiųstais švedų komisarais ap-tartų problemas. Bet švedų administracijos viršininkas Uptytės paviete majoras Teofilis Boltenas, atvykęs į Panevėžį, paskirtą seimelio vietą, taip ir nesulaukė susirenkančių Uptytės šlėktų²³. Iš Uptytės pavieto, Adolfo Šapokos pateiktais duomenimis, švedai surinko daugiau nei 33500 auksinų įvairių mokesčių²⁴.

Nors švedų vadovybė su Katalikų bažnyčia elgėsi delikačiai, eili-niai kariai elgėsi kaip jiems norėjos – iš bažnytinių valdų rinko kon-tribucijas, nors tai draudė Kėdainių sutartis ir karinė vadovybė²⁵. Vil-niaus katedros kanauninkas Jurgis Belozoras 1656 m. pradžioje praše švedų nelaikyti karių nuo seno Vilniaus kapitulai priklausiusioje, o dabar dar ir švedų karaliaus dovanotoje Pasvalio valdoje. Taip pat jis nurodo, kad kapitulai priklausiusiuose Panevėžio ir Ramygalos mie-steliuose stovėjo švedų daliniai, kuriuos jis aprūpindavo maistu ir pin-gais, bet iš pastarojo švedai pasitraukė, o vietoj jo atėjo nedrausmin-gas lietuvių karių būrys, todėl jis prašas ten vėl atsiusti švedus²⁶.

²⁰ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 146; Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 63.

²¹ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 143; Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 64; Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 165.

²² Катлярчук, А. Ученю Польши и Pacei..., p. 159–160.

²³ Катлярчук, А. Ученю Польши и Pacei..., p. 160.

²⁴ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 147; Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 167.

²⁵ Катлярчук, А. Ученю Польши и Pacei..., p. 156.

²⁶ Катлярчук, А. Ученю Польши и Pacei..., p. 157.

Atskirti nuo švedų ir pradėti kovą prieš juos, žadant amnestiją už laikiną tarnavimą jiems, skatino ir 1656 m. vasario ir birželio mėn. paskelbti valdovo Jono Kazimiero universalai²⁷. Tieki meto šaltiniai, tiek vėlesni istorikai pabrėžia kilusio (manoma, kad sukilimas prasidėjo 1656 m. tarp balandžio 18 ir 27 d.) antišvediško sukilio organizuotumą ir efektyvumą, kai beveik vienu metu buvo užpulti ir išžudyti negausiais būreliais įvairiose vietovėse išmėtyti švedų kariai²⁸.

Lietuvos kariuomenės pulkininkas Jonas Eringas 1655 m. trimis mėnesiams buvo perėjęs į švedų pusę, bet vėliau grįžo tarnauti savo valdovui ir, savo dalinio rajtarus ir dragūnus sujungęs su sukilusiais Upytės bei Vilkmergės pavietų gyventojais, sumušė švedus Vilkmergėje, Deltuvoje ir ties Užpaliais Vilkmergės paviete. Vėliau jis keletą mėnesių su savo daliniu dalyvavo Biržų pilies apgulime, prie Nemuno Radviliškio sumušė į pagalbą Biržų įgulai einantį 600 švedų būrių bei padėjo priešus išvalyti iš aplinkinių pavietų²⁹. Gal čia tas pats mūšis, kurį mini Andrejus Kotljarchukas, kai gegužės 1 d. (matyt, pagal švedų tuo metu naudojamą senąjį stilių) netoli Biržų buvo sumuštas trijų vėliavų pulkininko Liudviko Taubės iš vokiečių samdinių sudarytas švedų dalinys, traukęs iš dislokacijos vietas Ramygaloje ir Panevėžyje, ir į Biržų pilį atbėgo tik 80 rajtarų³⁰. 1656 m. gegužės pabaigoje, sutriuškinęs sukilélių būrius ties Šiauliais, prie Biržų atvyko Delagardi vadovaujama švedų kariuomenė, čia jis paskelbė universalą į Žemaitijos, Upytės ir kitų pavietų gyventojus, kuriame reikalavo baigti sukilimą ir žadėjo amnestiją bei kvietė birželio pradžioje visų luomų atstovams susirinkti Biržuose, kad aptartų ateitį, bet atsaky-

²⁷ Акты издаваемые Виленскою комиссиою для разбора древнихъ актовъ, т. 34: Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667), Вильна, 1909 (toliau – AVAK, t. 34), p. 80–81, nr. 69, ir p. 86–87, nr. 74.

²⁸ Išsamiau žr.: Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 67; Dundulis, B. Švedų feodalų..., p. 65–66; Tyla, A. Žemaitija Lietuvos išlaisvinimo kare 1655–1661 m. Žemaičių praeitis 1, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 100–101.

²⁹ Metryka Litewska. Księga wpisów nr. 131, opracował Andrzej Rachuba. Warszawa, 2001 (toliau – LM 131), p. 96–97, nr. 314.

³⁰ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 156; Катлярчук, А. У ценю Польши и Pacei..., p. 164–165; Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 68; Dundulis, B. Švedų feodalų..., p. 67.

mo nesulaukė, o rusams pradėjus puolimą Rygos link, jie pasitraukė ten³¹. Jau liepos 13 d. prie Biržų vėl buvo įkurta žemaičių pašauktinių karo stovykla ir išsilaike čia iki rugsėjo mėnesio³².

1656 m. birželio pabaigoje prie Biržų susitelkė pagrindinės Žemaitijos, Vilkmergės, Upytės ir Kauno pavietų pašauktinių pajėgos, jos blokavo pilyje įsitvirtinusius švedus iš visų pusiu³³. Nuo 1656 m. rudens Biržuose įsitvirtinusius švedus blokavo Vincento Gosievskio kariuomenė, kol išsekinti bado ir šalčio apie 190 paskutinių švedų 1657 m. sausio 24 d. atidavė pilį ir pagal susitarimą pasitraukė su ginklais į Rygą³⁴. Vėliau tiek patys sukilėliai, tiek valdovas Jonas Kazimieras ne kartą pažymėjo, kad patys sukilėliai be niekieno išorinės pagalbos išsivadavo iš švedų jungo³⁵.

1656 m. gegužės 17 d. Rusija paskelbė karą Švedijai, nors Bentas Šiutė švedų karaliui Karoliui X Gustavui siūlė *bet kokia kaina* išsaugoti taiką su Rusija. Jis net siūlė rusams perleisti sukilimo apimtus Breslaujos, Kauno ir Vilkmergės pavietus, kurių švedai jau nekontroliavo ir kurie naturėjo jokios strateginės reikšmės, o pasilikti tiktai geopolitiškai reikšmingą Žemaitiją ir pagal galimybes kontroliuoti Upytės pavietą palei sieną su Kuršu³⁶.

Kaip nurodo A. Šapoka, po švedų išvijimo išsivadavusiuose Žemaitijos bei šiaurės Lietuvos regionuose sau pavaldžius karinius dalinius norėjo maitinti ir išlaikyti didysis etmonas Povilas Sapiega ir ypač lauko etmonas V. Gosievskis³⁷. Lauko etmonas iš valdovo Jo-

³¹ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 157–158; Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 69–70; Катлярчук, А. Ученю Польшчы і Pacei..., p. 169.

³² Šapoka, A. 1655 metų..., p. 162–165; AVAK, t. 34, p. 88, nr. 75; Dundulis, B. Švedų feodalų..., p. 73.

³³ Tyla, A. Žemaitija..., p. 104; Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“, spaudai parengė ir vertė Eugenija Ulčinaitė, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2 knyga, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 194–195; Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 172–173.

³⁴ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 176–177; Катлярчук, А. Ученю Польшчы і Pacei..., p. 176.

³⁵ Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 67; Dundulis, B. Švedų feodalų..., p. 70.

³⁶ Катлярчук, А. Ученю Польшчы і Pacei..., p. 211.

³⁷ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 167–168.

no Kazimiero išrūpino universalus Žemaitijos, Uptytės, Ukmergės ir Kauno pavietų šlėktoms, kad turi klausyti tiktais V. Gosievskio nurodymu, bet didysis etmonas savo universalais reikalavo klausyti tik jo³⁸. Toks abiejų etmonų lenktyniavimas dar labiau skurdino jau nuo švedų nukentėjusį kraštą ir kėlė gyventojų neramumų pavoju, tuo labiau kad, kaip pažymėta, Kauno ir Vilkmergės pavietus niokojo ir maskvėnai³⁹, tad Uptytės padėtis tarsi buvo geresnė. Nors karo veiksmai Uptytės paviete po švedų išvijimo beveik nevyko, pavieto žmones ir toliau skurdino čia dislokuojama sava kariuomenė bei renkami įvairūs mokesčiai jai išlaikyti ir kitoms valstybės reikmėms⁴⁰.

Faktiškai išvijus švedus, kaip pažymėjo A. Tyla, žemaičiai ir aukštaičiai toliau gynési atskirai, nors būtent Uptytės pavieto teritorijoje Šeduvoje 1656 m. birželio 3 d. buvo pasirašytas Žemaičių šlėktos konfederacijos aktas⁴¹. Valdovo Jono Kazimiero nurodymu 1658 m. birželio 21 d. Uptytės paviete į priešseiminius seimelius turéjo rinktis pabégeliai iš maskvėnų okupuotų LDK pavietų – Starodubo Pasvalyje, o Minsko pavieto atstovai Ramygaloje⁴². 1659 m. vasario 26 d. Naujamiestyje rinkosi ir maskvėnų okupuotos Livonijos seimelio atstovai⁴³.

1656 m. gruodžio 16 d. Kédainiuose į konfederaciją susirinkę vi-suotinio šaukimo Vilkmergės, Kauno ir Uptytės pavietų šlėktos skundési dėl patirtų nuniokojimų, kai jie be niekieno pagalbos išvarė priesus, bet daug jų žuvo, o pavietai iki šiol niokojami įvairių gaujų bei kariuomenės dalinių⁴⁴. Buvo priimtas nutarimas remti savo valdovą Joną Kazimierą, rinkti papildomus visoms valdoms padūmės mokesčius samdomai kariuomenei, nustatė jų surinkimo procedūrą, sank-

³⁸ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 169–175.

³⁹ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 174–175; A. Tyla mini, kad 1658 ir 1659 m. ir Uptytės pavietą niokojo maskvėnai, bet konkrečių duomenų nepateikė (žr.: Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 203, 211).

⁴⁰ Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 225, 238, 252, 292, 299.

⁴¹ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 160–162; Tyla, A. *Sukilimas Lietuvoje...*, p. 66; Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 172.

⁴² MOLŠ, p. 561, nr. 316.

⁴³ Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 195, 203.

⁴⁴ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 140–152; *Akta zjazdów stanów...*, p. 351–357.

cijas už nutarimų nevykdymą, nutarė skirti po vieną raitelį nuo 20 šlėktų valakų ir pěstininką nuo 15 valakų valdovo valdų, priėmė kitus nutarimus⁴⁵. Šiuose nutarimuose pabrëžiamas šių pavietų šlėktų savankišumas, kad jie, nepaisant švedų ir maskvénų niokojimų bei patirtų nuostolių ir nuo savų karių, patys vieni, be išorinės kieno nors pagalbos sugebėjo atsilaikeyti ir išvyti priešus. Buvo nurodyta surinktus kiekvieno pavieto mokesčius 1657 m. kovo 26 d. pristatyti į nurodytas vietas (Upytės pavietas į Panevėžį). Kadangi dėl karo ir okupacijų nebefunkcionavo vietiniai valdžios organai ir teismai, nuspręsta prie lauko etmono Vincento Gosievskio nuo kiekvieno iš trijų pavietų priskirti po keturis deputatus (nurodyti tik Vilkmergės pavieto deputatai, o prie Kauno ir Upytės palikti tušti tarpai), kurie palaikys tvarką pavietuose, vykdys žemės ir pilies teismų funkcijas ir padės įgyvendinti priimtus nutarimus iki susirinks teisėti pavietų seimeliai. Istorikas Andrzejus Rachuba pabrëžę šio *suvažiavimo išskirtinumą, kai šalia vyko karas, kurio tēsimui reikėjo lėšų*⁴⁶. 1658 m. vasarą Lenkijos ir Lietuvos seimas šiuos savo iniciatyva surinktus mokesčius pripažino teisėtais ir ateityje juos turėjo užskaityti⁴⁷.

1658 m. rudenį nutrūkus deryboms su Rusija dėl paliaubų pratęsimo, rusų kariuomenė pradėjo veržtis Biržų ir Vilkmergės link. Kad ją atremtų, buvo paskelbtas žemaičių visuotinis šaukimas ir nurodyta 1659 m. vasario mėnesį rinktis prie Žagarės, bet švedų puolimas prie Skuodo privertė žemaičius permesti ten⁴⁸. Po 1658 m. gruodžio mėnesį Valiesarėje pasirašytų paliaubų tarp Rusijos ir Švedijos švedai bandė veržtis į Žemaitiją, bet į kitus Lietuvos pavietus listi nedrįso, kad nesupykdytų rusų⁴⁹. Bet netrukus, kai Boguslavas Radvila su prūsų kariais prisijungė prie lietuvių, šie vėl perėmė iniciatyvą ir 1659 m.

⁴⁵ Nutarimo tekstą žr.: *Akta zjazdów stanów...*, p. 351–357; t. p. žr.: Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002, p. 302–303 ir Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 174–175.

⁴⁶ Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie...*, p. 303.

⁴⁷ Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 176, 187.

⁴⁸ Tyla, A. *Žemaitija...*, p. 106–107; Tyla, A. Kauno strateginė reikšmė ir išvadavimas XVII a. vidurio karų metu. *Lietuvos istorijos metraštis 1996*, Vilnius: LII leidykla, 1997, p. 47.

⁴⁹ Катлярчук, А. *У ценю Польшчы і Pacei...*, p. 255.

iš švedų atkovojo beveik visą Livoniją, o B. Radvila susigrąžino Biržus ir Kėdainius, kurie iki tol buvo perduoti V. Gosievskiui ir kuriuos šis nuniokojo⁵⁰. Upytės pavieto pašauktinių vėliava rinkosi prie maskvėnų užimtos Čedasų tvirtovės Livonijos pasienyje⁵¹, bet atsiimti jos nesugebėjo.

Apie tai, kaip šiuo labai sudėtingu laikotarpiu elgėsi atskiri su Upytės pavietu susiję žymesni asmenys, kai valstybė faktiškai buvo nustojusi egzistuoti, o paskui vėl atgimė, taip pat yra duomenų. Štai dėka jau tuo metu (1661 m.) vyskupo Jurgio Belozoro, kuris pasiraše Kėdainių unijos aktą ir, kaip matėme, bendradarbiavo su švedais, bet vėliau grįžo į valdovo Jono Kazimiero pusę, už tai šio buvo apdovanojas, jo valda Senasis Panevėžys 1661 m. gegužės 24 d. gavo kasavaitinį turgų (diena nenurodyta) ir dvi metines muges – viena per vyskupo vardadienį (Šv. Jurgi, balandžio 23 d.), kita nenurodyta⁵². O už tai, kad švedams atidavė Biržų pilį, iš Kristupo Striškos buvo atimta Upytės pavieto pataurininko pareigybė ir 1656 m. birželio 24 d. už nuopelnus atiduota Jurgui Puzinai, kuris liko ištikimas valdovui⁵³.

1663 m. Vilniaus pilies teismo knygoje buvo įrašytas XVI a. pabėgėlio iš Maskvos valstybės, kunigaikščio Andrejaus Kurpskio palikuonio, Upytės pavieto pakamario Andriaus Kurpskio Jaroslavskio ir žmonos Cecilijos Giedraitytės protestas prieš Vilkmergės pavieto žemionį Joną Vežbovskį bei jo sutuoktinę Sofiją⁵⁴. Kurpskiai skundėsi, kad Vežbovkiai padavė prieš juos skundą į tą patį Vilniaus pilies teismą dėl to, kad, atseit, jis (Andrius) 1657 m. išduodamas tévynę apskundė Vežbovskį Vilniaus maskvėnų vaivadai, jog šis tarnaujės karaliaus kariuomenėje. Kaip rašoma skunde, A. Kurpskis su 50 maskvėnų karių ir 100 savo pavaldinių iš Giedraičių liepos 24 d. užpuolė jo valdą Molėtų valsčiuje. Kaip sakas Vežbovskis, jis ką tik išties buvo grįžęs namo iš tarnybos, tad užpuolikai jį ir jo žmoną surišo, dvarą apiplėšė, o juos nugabeno į Kurpskio valdą Krinčiną Upytės

⁵⁰ Катлярчук, А. *Ученю Польшчы і Pacei...*, p. 255–256.

⁵¹ Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 211.

⁵² Tyla, A. Sukilimas Lietuvoje..., p. 68; Катлярчук, А. *Ученю Польшчы і Pacei...*, p. 164–165; LM 131, p. 271, nr. 869.

⁵³ LM 131, p. 133, nr. 457.

⁵⁴ AVAK, t. 34, p. 271–272.

paviete. Čia grasino mirtimi ir kad perduos maskvénams Vilniuje, reikalavo, kad duotų įvairius raštus. Toliau savo proteste Kurpskis visa tai neigia ir teigia, kad nuo 1655 m. visą laiką kovojo ir su švedais, ir su maskvénais kaip Upytės pavieto pašauktinių pulkininkas ir į jokius kontaktus su maskvénais Vilniuje néjo, o pats kaltintojas okupacijos metu niokojo jo ir žmonos Videniškių bei Giedraičių valdas, todél, gindamas savo garbę, norjis su juo teistis. Bet kiti išlikę šaltiniai apie Upytės pavieto pakamarį A. Kurpskį kalba šiek tiek kitaip, nei jis teigia savo proteste. Štai tarp šimtų unijos su Švedija aktus pasirašiusiųjų aptinkame net tris Andriaus ir du jo brolio Jono parašus, abu už tai švedų buvo apdovanoti valdomis ir pareigomis⁵⁵. Toliau dar gražiau – praéjus kiek daugiau nei pusmečiui, jau minėtas maskvénų Vilniaus vaivada pranešė carui, kad specialiai siuntē pasiuntinį pas Andrių Kurpskį ir tas, atvykës su žentu į Vilnių, 1656 m. liepos 7 d. pasiraše ištikimybës priesaiką ir carui Aleksejui Michailovičiui⁵⁶. Nežiūrint to, 1662 m. balandžio 15 d. valdovas Jonas Kazimieras už jo didelius karinius nuopelnus patvirtino jo pačiai Cecilių Giedraitytei teisę iki gyvos galvos valdyti pusę Krinčino valdos su dvaru ir miesteliu, Barklainių palivarką su 7 kaimais⁵⁷. Tiesa, beveik prieš metus, 1661 m. birželio 9 d., tas pats valdovas, matyt, kitą pusę Krinčino valdos ir tuos pačius kaimus leno teise iki gyvos galvos leido naudotis Andriaus jaunesniojo brolio Jono, Upytės pilies teismo raštininko, žmonai Kristinai Zarankaitei-Horbovkai⁵⁸. Beje, tarp skelbtų ir neskelbtų tükstančių carui prisiekusių LDK šléktų iš įvairių pavietų sąrašų pavyko aptikti tik tris šléktas tiesiogiai iš Upy-

⁵⁵ Šapoka, A. 1655 metų..., p. 73, 104; *Akta zjazdów stanów...*, p. 283, 297, 302, 318, 335.

⁵⁶ Акты Московского государства, изданные Императорскою академиєю наукъ, подъ редакциею Н. А. Попова, т. 2: Разрядный приказъ. Московский столъ. 1635–1659. Санкт Петербургъ, 1894 (toliau – AMG, t. 2), p. 509, nr. 838; Carui prisiekusiųjų sąrašuose A. Kurpskis įrašytas tarp kelių prisiekusių Vilkmergës pavieto šléktų (žr.: *Rusijos valstybinis seniųjų aktų archyvas* (toliau – RVSA), f.145, ap.1, b.3, l. 439).

⁵⁷ LM 131, p. 307, nr. 966.

⁵⁸ Krinčinas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės laikų dokumentuose, parengė ir išvertė A. Krinčius. Krinčinas: Savilaidė, 2011, p. 221–223.

tės pavieto, kurie ar tai atsitiktinai patekė į maskvėnų okupacinę zoną, ar specialiai ten atvykę, prisiekė ištikimybę carui⁵⁹.

Deja, panašaus bendradarbiavimo su maskvėnais pavyzdžių iš Uptytės pavieto gyventojų, nors pavietas ir nebuvo jų okupuotas, galima aptiki ir daugiau. Štai 1656 m. vasarą Vilniaus maskvėnų vaivada Michailas Šachovskojus Maskvai pranešė, kad pas jį buvo atvykės katalikų igumenas Jonas (*Иван*) Krizostomas Glinskis iš Uptytės pavieto Žemaitijoje (?!), Linkuvos miestelio, ir pranešė, jog 50 tūkstančių Žemaitijos karių laiko apsupę švedus Biržuose, bet šie pasiduoti nežada, nes turi daug amunicijos⁶⁰. Tiesa, ši žinia maskvėnams, matyt, buvo bevertė, nes jie turėjo kur kas tikslesių žinių nei mažiausiai 10 kartų kunigo padidintas žemaičių pašauktinių skaičius prie Biržų, bet informatorius, ko gero, dėl kažkokiu tikslu siekė įsiteikti maskvėnams.

Valdovas Jonas Kazimieras 1660 m. rugpjūčio mėnesį nurodė žemaičių, Kauno ir Uptytės pavietų pašauktiniams atsiimti Kauną⁶¹. Deja, kaip rašo istorikas Krzysztofas Kossarzeckis, pavietų šlėktos rinkosi labai vangiai ir faktiškai tik blokavo negausią Kaune įsitvirtinusią Maskvėnų įgulą, bet jokių aktyvių (šturmo) veiksmų nesiémė, todėl Kauno įgula pasidavė tik pačioje 1661 m. pabaigoje, paskutinė Lietuvos teritorijoje⁶².

Uptytės pavietas visą šalį nusiaubusio Tvano metu tarsi liko kiek nuošalyje nuo didžiųjų mūšių, įvykių ir okupacijų, tad ir apie patirtus nuostolius duomenų ne tiek jau daug, o ir tie daugiau ne tiesioginiai, o apskaičiuoti pagal mokesčines rinkliavas. Kaip rašo A. Tyla (nenu-

⁵⁹ З Упцкого повету шляхта: Рамзыс Мухаревичъ, Иван Алексеевъ Кореневич, Янъ Высоцкий (RVSAА, f. 145, ap.1, b.3, l. 436); t. p. žr.: *Monumenta Historica Res Gestas Europae Orientalis Illustrantia, Fontes XV–XVII saec.*, t. 4: *Rejestr przysięgowy szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego 1655 r.*, red. H. Grala. Moscoviae–Varsoviae, 1999.

⁶⁰ AMG, t. 2, p. 509, nr. 837; Вилкомирского повету шляхта: Подчашей вилкомирских князь Ондреи Дмитреевич Курбский Ярославский (RVSAА, f. 145, ap.1, b. 3, l. 439).

⁶¹ Tyla, A. Žemaitija..., p. 108; Tyla, A. Kauno strateginė reikšmė..., p. 51; Kosarzecki, K. *Kompania roku 1660 na Litwie*. Zabrze: Inforeditions, 2005, p. 406.

⁶² Kossarzecki, K. *Kompania...*, p. 406.

rodydamas, kuo remiasi taip teigdamas), *Upytės pavietas[...] labiau nukentėjo sukilimo prieš švedų administraciją metu ir nuo kariuomenės stovyklavimo*⁶³. Bet vėliau jis pateikė lentelę, kurioje nurodė LDK pavietų dūmų santykį pagal 1650 ir 1667 m. surašymus⁶⁴. Iš lentelės matyti, kad Upytės paviete 1667 m. buvo likę tik 64,6 proc. buvusių 1650 m. dūmų (palyginimui: Žemaitijoje – 70, Vilkmergės paviete – 85,3, Breslaujos – 41,9, Kauno – 52 proc.). Kiek kitokius duomenis pateikė istorikas Juzefas Morzy (šiuo atveju gal turėjo reikšmės, kad jis procentus skaičiavo nuo 1654 m.), pagal jo skaičiavimus prieš Tvaną (1654 m.) Upytės pavietas buvo bene gausiausiai apgyvendintas LDK – 9100 km² buvo 23470 dūmų, kuriuose gyveno 187760 žmonių (skaičiuojant po 8 žmones dūmui), tai yra po 20,6 žmogaus 1 km², vidutiniškai LDK gyventojų tankumas buvo 13 žmonių 1 km²⁶⁵. Bet praėjus keleriems metams po Tvana, 1667 m., Upytės paviete buvo jau tik 15420 dūmų, tai yra 8050 (34,3 proc.) mažiau, o LDK dūmų nuostoliai vidutiniškai siekė 44,9 proc. (Žemaitijoje – 30,8 proc., Kauno – 36,5, Vilkmergės – 22,7 ir Breslaujos pavietuose – 53,4 proc.), gyventojų sumažėjo nuo 187760 iki 115650, tai yra 72110 (38,4 proc., LDK – 48,4 proc.)⁶⁶. Vertinant patirtus nuostolius (ypač žmonių), reikia turėti galvoje ir tai, kad jie atsirado ne tik dėl karinių veiksmų, bet ir dėl 1653 ir 1657–1658 m. LDK siautėjusios maro epidemijos bei karo ir epidemijos sukelto bado. Šias priežastis, kaip svarbiausias dėl patirtų demografinių nuostolių, nurodo ir J. Morzy⁶⁷.

Apie nuniokojimų mastą Upytės paviete galime spręsti iš kai kurį valdų išlikusių ir paskelbtų duomenų. Štai 1652 m. Pasvalyje buvo 114 dūmų, kurių gyventojai karo pradžioje, 1654 m., valdė 107 miesto žemės sklypus (valakus, nuo 5 margų iki 1½ valako), o 1661 m. pasitrukus iš Lietuvos abiem okupantams likę miestelėnai (nei kiek jų, nei kiek dūmų miestelyje buvo likę – neaišku) valdė tik 59 sklypus (kai kurie turėjo po 2 sklypus, dauguma valdė nuo ¼ iki ½ valako, iš viso

⁶³ Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 167.

⁶⁴ Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 330.

⁶⁵ Morzy, J. *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*. Poznań, 1965, 16 lentelė.

⁶⁶ *Ten pat*, 22 ir 23 lentelės.

⁶⁷ *Ten pat*, p. 81–84.

per 22 valakus), toliau nurodoma, kad anksčiau buvo mokama už daugiau kaip 47 valakus⁶⁸. Panaši situacija matyti ir šios valdos kaimuose, kur ryškiai sumažėjė mokesčių mokėtojų už valdomas žemes, o prie kai kurių kaimų taip ir nurodoma, kad kaimas nuniokotas⁶⁹. 1661 m. gruodžio 9 d. i LDK iždo tribunolo knygą buvo įrašytas dekretas dėl Uptytės pavieto généralų mokesčio administratoriaus p. Kristupo Jono Chocimo ataskaitos, joje minimas sudegęs Šeduvos miestas, bet apie Ramygalą ir Krekenavą to nepasakyta, nors jie irgi minimi⁷⁰.

Apibendrinant šį trumpą Uptytės pavieto istorijos šešerių metų vadinamąjį Tvano laikotarpi, reikia pasakyti, kad, nors pavietas svetimųjų buvimą tuo metu patyrė tik apie metus, jo teritorijoje neįvyko kiek didesnių mūšių, bet patirti materialiniai ir gyventojų nuostoliai gan nemaži. Pastarieji greičiausiai susiję su tuo laikotarpiu siautėjusi maro epidemija bei jos ir karo sukelto bado. Kaip bebūtų, Uptytės pavietas su Žemaitijos kunigaikštyste ir keliais aplinkiniais pavietais buvo vieni iš mažiausiai nukentėjusių nuo tiesioginio Tvano poveikio ir anksčiausiai atsikratę svetimųjų. Todėl jau nuo 1656 m. vasaros čia galėjo laisvai veikti ir formuotis LDK kariuomenės daliniai ir vykdyti karines operacijas prieš švedus bei jų sąjungininkus, o vėliau ir prieš rusus. Neabejotinai reikia sutikti su ne kartą A. Tylos išsakyta nuomone, kad šis LDK regionas tapo placdarmu išsivaduojamajai kovai prieš užkariautojus⁷¹.

⁶⁸ *Pasvalys Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės laikų dokumentuose*, 1 dalis: *Dokumentų tekstai 1301–1795*, parengė A. Krinčius. Krinčinas: Savilaida, 2010, p. 237–239, 250–253, 255–257.

⁶⁹ *Ten pat*, p. 239–242, 253, 257.

⁷⁰ *Baltarusijos valstybinis istorijos archyvas*, f. 1703, ap. 1, b. 1, l. 226–227 v.

⁷¹ Tyla, A. Žemaitija..., p. 110; Tyla, A. *Kauno strateginė reikšmė...*, p. 44; Tyla, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas...*, p. 171, 357.